

maga döntött volna. Esetleg a pesti egyetem néhány tanáratól kérhetett tanácsot. Netán tanácsadó bizottságok is alakultak...

A könyv végén a kétféle *Források* felsorolása olvasható. Három levéltári forrás: a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, a Román Nemzeti Levéltár kolozsvári és marosvásárhelyi megyei levéltárai. Az *Irodalomjegyzék* 117 címet sorol fel, lényegében az egyetemtörténet teljes szakirodalmát. A *Képjegyzék* húsz kép lelőhelyére utal, ezek mind a bevezető tanulmányt illusztrálják: korabeli lapok fejléce, épü-

let- és arcképek. Az első borítón is az éppen elkészült egyetemépület 1903-as felvétele látható (erről az alapításkor még csak álmodtak), a hátsón pedig az 1897-ben kibocsátott Alapítólevél címoldalának képe. Máig tisztázatlan, hogy maga az 1940-ben lefényképezett díszes Alapítólevél jelenleg hol lapang. A kötetet *Névmutató* zárja.

Gausz Ildikó, Toth Szilárd és Vajda Tamás közös dokumentumkötete ezután az egyetemtörténeti irodalom alapvető munkája lesz. Részben pótolja az elpusztult levéltári anyagot.

Gaal György

Grantley McDONALD, *Biblical criticism in early modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), xviii + 384 pp.

Az Erasmus híres 1516-os Újszövetség-kiadásáról szóló beszámoló nem lehet teljes anélkül, hogy ne említenénk meg a Comma Johanneumot. Az 1Jn 5,7–8 versei az Atyáról, az Igéről és a Szentlélekről szólnak, mint három tanúró a mennyben, akik egyek, és akiket szembeállít a két vers a földi tanúkkal. Ezek, ahogy a 8. versben olvashatjuk, a Lélek, a víz és a vér, amelyek szintén egyek.¹ Aki csak futólag is is-

meri a keresztény teológiát, az felismeri, hogy az idézett versek első felében a Szentháromságról van szó. Évszázadokon át ez a két vers szolgált a szentháromságtanról szóló tanítás legszilárdabb szentírásai bizonyítékaként. A Bibliában vannak más olyan részek is, amelyekben azonosítható a Szentháromságra való utalás, de egyik sem olyan egyértelműen, mint János első levele.

Erasmus azonban kihagyta a Commát az első kiadásából (1516), mert nem szerepelt azokban a görög

¹ 1Jn 5,7–8: „Mert hárman vannak, akik bizonytságot tesznek: a Lélek, a víz, a vér; és ez a három egy.” (RÚF 2014) Ezekben a versekben a Vulgata kiegészítése volt a 7. vers vége és a 8. vers eleje között: *a mennyben: az Atya, az Ige, és a Szentlélek; és ez a három*

egy. (8) És hárman vannak, akik tanúságot tesznek a földön:...

kéziratokban, amelyekre kritikai kiadását alapozta. Cselekedete nagy felháborodást és vitát váltott ki, ezt már kortársai alaposan dokumentálták, az általa felvetett megoldási javaslatot tüzetesen tanulmányozták és bírálták. Erasmus Újszövetség-fordítása harmadik kiadásában az Angliában felbukkant új kéziratos bizonyítékok alapján visszaemelte a Commát a főszövegbe, de továbbra is fenntartotta kételyeit a hitelességgel kapcsolatban.

A Comma olyan vitát váltott ki, amely csak a 19. században, a bibliai filológia felvirágzásával csillapodott le. A kutatók konszenzusra jutottak abban, hogy a Comma valóban késői betoldás. Amint azonban arra Grantley McDonald most ismertető könyvében is rámutat, napjainkban is vannak olyan fundamentalista keresztények, akik meg vannak győződve arról, hogy a Comma mégiscsak hiteles.

Grantley McDonald 1974-ben született Melbourne-ben, széles körű kutatói munkát végzett. 2002-ben védte meg zenetudományi doktori dolgozatát, majd 2011-ben a Leuveni Katolikus Egyetemen szerzett doktori címet történelemből, amely 2016-ban a jelen írásban ismertetett könyv formájában jelent meg a Cambridge University Press kiadásában.

A kötet alapos részletességgel mutatja be az Erasmus körül kialakult vitát és az Erasmus harmadik Újszövetség-kiadásában visszatérő Comma Johanneumot övező mítoszt. McDonald

könyvében Erasmus Comma-komentárjai társadalomtörténeté bővülnek, és betekintést nyújtnak abba, hogy hogyan reagált a nyugati kereszténység a bibliakritika felemelkedésére.

A bevezető után, amely az Erasmus munkája és fordításai recepcióját mutatja be, McDonald a korabeli események kronológiáját követve bontja ki mondanivalóját.

Az első fejezetet a szerző kizárólag Erasmusnak szenteli, bemutatja, miként került be a Comma a harmadik (1522) és az azt követő kiadásokba. McDonald új adatokkal szolgál Erasmus Comma-forrásáról (Codex Montfortianus), és részletesen ismerteti a kritikákat, amelyekkel Erasmus szembesült az 1Jn 5,7–8 kihagyása miatt. Ez a fejezet Erasmus Újszövetség-kiadását és a megjelenés kiváltotta ellenállást vizsgálja. A kiadással szembeni ellenvetéseket részben az a félelem motiválta, hogy a bibliai szöveg megszokott formáján Erasmus által bevezetett változtatások – nevezetesen a Comma Johanneum kihagyása – kétségeket és tévedéseket fognak szítani, másrészt pedig személyes ellenségeskedést.

A második fejezet a legrövidebb a könyvben, és azt vizsgálja, hogy a 16. században nyomtatott, különböző nyelvű Bibliák hogyan kezelték a Commát. Ez a leíró fejezet azt ismerteti, hogy Erasmusnak a Commához való ellentmondásos hozzáállása hogyan tükröződött az Újszövetség 16. századi görög, latin, szír, arab, német

és angol nyelvű kiadásaiban, és hogy a későbbi – római katolikus vagy protestáns – szerkesztők döntése a vessző beillesztéséről vagy elhagyásáról hogyan tükrözta a teológiai hagyományokon belüli teológiai fejleményeket.

A harmadik fejezet a Comma teológiai jelentőségét vizsgálja a reformáció korában. Luther és Kálvin számára például a Comma nélkülözhető volt a Szentháromság bizonyításához, mások számára azonban nélkülözhetetlen fegyverre erősödött a socinianiánusokkal folytatott vitákban. Az anti-trinitáriusok általában örömmel fogadták Erasmus támadását azon egyetlen passzus ellen, amelyet oly sok ellenfelük használt velük szemben. A passzus eredeti értelmezését Fausto Sozzini (Faustus Socinus, 1533–1604) adta. Sozzini a korai antitrinitáriusok egyik legkiemelkedőbb képviselője volt. A János első leveléhez írt részletes kommentárjában (először 1614-ben jelent meg) Sozzini azért foglalkozott a Commával, mert az általában szerepel a Szentírás szövegében, de kifogásolta, hogy bár néhány egészen pontos másolatban megtalálható, a legmegbízhatóbb szövegekből hiányzik. Sozzini szerint ahhoz, hogy helyesen megértsük a teljes szövegrészt, meg kell magyarázni a 7. versben szereplő „a mennyben” kifejezést, mert a szöveg hagyományos olvasata mintha azt sugallaná, hogy a Krisztusról tanúskodóknak két csoportja van, egy a mennyben és egy a földön. Sozzini azt

állítja, hogy ez az értelmezés, amelyet a legtöbb kommentátor és ő maga is követett, téves. Inkább azt az olvasatot szorgalmazza, hogy a három földi tanú az Atya, az Ige és a Szentlélek mennyei létezéséről tesz tanúságot.

Ebben a fejezetben olvashatunk az Erdélyben is működő Giorgio Biandratáról is, aki a lengyel ecclesia minor egyik alapítója, és aki számos kérdésben, nevezetesen a szentháromságtannal kapcsolatos tanokban szakított a lengyel kálvinista egyház főáramával. Biandrata számára Erasmus a Commával kapcsolatos ellenvetései központi jelentőségűek voltak, mivel rávilágítottak az egyházatyák következetlenségére ebben a konkrét kérdésben. Mindazonáltal Biandrata – aki megkülönböztette saját álláspontját Ariusétól – arra is rámutatott, hogy azok, akik a mérhetetlenül művelt Erasmust Arius tévedéseivel vádolják, semmiféle türelmet nem érdemelnek.

A negyedik a leghosszabb fejezet, és a 18. századig követi nyomon a kérdést, John Miltonon kezdve és Richard Porsonnal befejezve. Ez a fejezet a Comma Johanneum szerepét vizsgálja az angol trinitárius teológiával kapcsolatos vitákban, a polgárháború és Gibbon főműve, a *The History...* megjelenése között. A 17. század közepének zűrzavarában a szentháromságtant újítként elutasító radikálisok gyakran hangsúlyozták a Comma elutasításának okait. Ezzel szemben a vallási konzervatívok inkább a szentháromságtan

és a teológiai és egyházi status quo erős szentírási bizonyítékeként védték a Commát. John Milton egy kiadatlan kéziratban elutasította a szentháromságtan bibliai és teológiai alapjait. Thomas Hobbes idézte a Commát annak bizonyítása során, hogy az Atya, a Fiú és a Lélek Isten hogyan „személyesítette meg” magát a történelemben Mózes, Jézus és az apostolok által. A 17. század második felében megújult az érdeklődés a bibliai filológia és a textus receptus következetes kritikája iránt. A London Polyglotot hamarosan követte Etienne de Courcelles görög nyelvű zsebkönyvkiadása, amelyet Jeremias Felbinger fordított németre. Courcelles és Felbinger erőfeszítései azonban nem érték el céljaikat, és mindkettőjüket azal vádolták, hogy a filológiát az eretnokség előmozdítására használják. Richard Simon oratoriánus szerzetes monumentális *Histoire critique du texte du Nouveau Testament* (1689) című művében bebizonyította, hogy a katolikus levelek prologusát, amely az egyik olyan szöveg, amelyet hagyományosan a leghatásosabb bizonyítéknak tekintenek a Comma mellett, nem Jeromos írta. Megállapította, hogy a párizsi királyi könyvtárban és Colbert könyvtárában található görög biblia-kéziratokból hiányzik a Comma.

Simon művének megjelenése egybeesett az anglikán egyházban a dicsőséges forradalom nyomán kialakult két vitával: a harminckilenc cikkely aláírása körüli vitával, amelyet a whigek, a

nonkonformisták integrációja akadályának tekintettek, illetve a trinitárius vitával. A Comma kérdését e viták fényében vizsgálta Isaac Newton és körének több tagja: John Mill, William Whiston, Samuel Clarke, Thomas Emlyn és Richard Bentley. Newton az Újszövetség két vitatott helyéről (1Jn 5,7 és 1Tim 3,16) szóló történeti beszámolót John Locke-hoz intézte. A szövegbeli bizonyítékok vizsgálata után Newton arra a következtetésre jutott, hogy ezeknek a szövegeknek a textus receptusban szereplő olvasata az egyház Athanasius óta tartó tanbeli romlásának eredménye. Míg Newtonnak néhány kollégája, például Mill és Bentley ortodox teológiai álláspontot képviselt, addig másokat, például Clarke-ot és különösen Whistont a konvent elmarasztalta a hagyományos trinitárius hit kritikája miatt, és a torykkal rokonszenvező Daniel Waterland és Jonathan Swift is bírálták őket. Mill 1707-es kritikái Újszövetség-kiadása erőteljes ösztönzést jelentett a bibliai filológiának a 18. század elején, bár a kiadás hiányosságai, amelyek főként a kéziratok pontatlan vagy hiányos összevetéséből adódtak, olyan tudósokat, mint Bentley, Bengel és Wettstein arra készítettek, hogy javított kiadásokat készítsenek. E tudósok mindegyike elkerülhetetlenül beleütközött a Comma kérdésébe, amelyet sokan még mindig az ortodox trinitárius hit próbakövének tekintettek.

Az utolsó fejezet a hosszú tizenkilencedik század vitáit vizsgálja, különös figyelmet szentelve a jelesebb szövegkritikusoknak, mint Tischendorf és Tregelles, és bemutatja, hogy a római katolikus tanítóhivatal hogyan mérsékelte a Comma védelmét, amikor szemben találta magát a modernizmussal.

Ebben a fejezetben három fő témát követhetünk nyomon. Először is láthatjuk, hogy a modern filológiai és kodikológiai technikák fejlődése hogyan vezette a hivatásos bibliakritikusok többségét arra, hogy a Szentírás szöveges átadását lényegében ugyanúgy kezeljék, mint bármely más irodalmi szövegét, bármit is állítsanak annak tartalmáról. Másodszor, olvashatunk arról, hogy a bibliakritika szakkerülővé válása hogyan váltott ki riadalmat és ellenszenvet azokban, akik attól tartottak, hogy a textus receptus szövegbeli stabilitásának megkérdőjelezése elkerülhetetlenül a tanítás, az erkölcs és az egyház tekintélyének eróziójához vezet. Harmadszor pedig, hogy Erasmus kezdeti elutasításának és a Comma későbbi elfogadásának történelmi narratíváját hogyan használták fel a különböző csoportok. Bár e viták többsége protestáns kontextusban zajlott, a Comma Johanneum kérdése fontos szerepet játszott a római katolikus egyházat az 1900 körüli évtizedekben megosztó modernista válságban.

A könyv fejezetei mindinkább elvékonyodnak, ahogy McDonald köze-

lebb kerül a mi korunkhoz, így aki például azt reméli, hogy látni fogja, hogyan kapcsolódik a Comma olyan kérdésekhez, mint az abortusz és vagy az azonos neműek házassága (amit a szerző megígér a bevezetésben a 10. oldalon), nem sokat fog találni.

Azonban annál fontosabbak a könyv befejező gondolatai. Álljon itt az Olvasó érdeklődésének felkeltése érdekében ebből néhány gondolat:

„A Comma Johanneum által az elmúlt ötszáz évben kiváltott ellenségeskedés mutatja, hogy mennyit fektettek ebbe a néhány szóba azok, akik attól féltek, hogy maga az isteni lényeg örökre elveszhet, ha e szavak edénye elveszik vagy összetörik. A vitát nagyrészt egy mély filozófiai kérdés mozgatja: az igazság természete és annak a csaláshoz való kényelmetlen viszonya. Ez különösen kényes kérdés a Szentírással kapcsolatban, amely azt állítja, hogy Isten, az igazság forrása ihlette, bárhogyan is értelmezzük ennek az ihletettségnek a pontos természetét és mechanizmusát. A Montfortianus számos fizikai részlete – a papír által szolgáltatott bizonyítékok; a margóján Erasmus görög Újszövetségének első kiadásából származó, a szövegíró által bejegyzett olvasmányok jelenléte; és az angol származás – nagyon erősen arra utal, hogy szándékosan Erasmus cáfolatára készült. De az írástudók, akik ezt a jámbor csalást végrehajtották, feltehetően abban a hitben tették, hogy egy nagyobb igazság szolgálatában csele-

kedtek. Ha egy kétértelmű kijelentés vagy ábrázolás akkor tekinthető megtévesztőnek, ha az értelmes embereket valóban megtévesztik vele, akkor a Comma pragmatikai okokból történő beillesztését Erasmusnak is megtévesztőnek kell tekintenie. A kérdés tehát továbbra is fennáll: szolgálhatja-e valaha is az igazságot a csalás? Hitelessé válik-e az igazság, ha azok, akik a védelmében érvelnek, trükköket és csalást alkalmaznak?”²

„De talán a legmeglepőbb dolog a Comma Johanneummal kapcsolatban az, hogy még mindig nagyon is él. Egy évszázaddal ezelőtt Adolf Jülicher még magabiztosan kijelenthette: »Túl nagy hűhót csapunk a Comma Johanneum körül; ez csak egy ártalmatlan parazita a Szentírás testében.« De Jülicher tévedett. Az elmúlt fél évszázadban a kérdést a fundamentalisták újjáélesztették, és a szöveggkritikával és a liberális humanizmussal szembeni dacszöveggé vált. A fundamentalisták által működtetett honlapok tucatjai még mindig a tudatlanság, a féligazságok és félinformációk keverékével házalnak a Comma szövegbeli státuszáról, olyan érveket és szövegeket használva, amelyeket százötven évvel ezelőtt határozottan megcáfoltak. Az olyan befolyá-

sos fundamentalisták, mint Edward F. Hills, Jack Moorman és Peter Ruckman nem tesznek mást, mint tévedéseket terjesztenek a bibliakritika céljairól és eredményeiről, azt sugallva, hogy a Comma kritikai elutasítása egy összeküvés része, amelynek célja a becsületlen bibliaolvasók megtévesztése. Ami még rosszabb, hogy a bibliakritikával szembeni fundamentalista hozzáállás kivétel nélkül agresszívan konzervatív társadalmi üzenettel párosul. Egy internetes blogger azzal zárja a Comma védelmét, hogy a Comma elhagyását a modern kiadásokból „álnok” szövegkutatók, „hazug homoszexuálisok, homoszexuális szimpatizánsok, abortuszpártolók, feministák, szocialisták és Krisztust tagadó hitehagyottak” vezérelték. Az ilyen példák azt mutatják, hogy a fundamentalizmus nemcsak a bibliatudománnyal szemben ellenséges, hanem a romboló társadalmi rendet is elősegít. [...] A tudományos közösség tagjaiként ezért ébernek kell lennünk, és fel kell szólalnunk, ha azt látjuk, hogy a történelmi és szöveges adatokkal olyan módon élnek vissza, amely egész vállalkozásunkat veszélyezteti.”³

A befejezést függelék követi, amely egyrészt tartalmazza Erasmus megjegyzéseit a Comma Johanneummal kapcsolatban, másrészt a Codex Montfortianus technikai vizsgálatát közli.

Ilkei Loránd

² Grantley McDONALD, *Biblical Criticism in Early Modern Europe: Erasmus, the Johannine Comma and Trinitarian Debate* (Cambridge: Cambridge University Press, 2016), 312., ford. tőlem – I. L.

³ UAZ, 313., ford. tőlem – I. L.